

Χώροι και τόποι της πανδημίας: Βιώσιμα και αβίωτα μέλλοντα

γράφουν οι ΘΑΝΟΣ ΑΝΔΡΙΤΣΟΣ* και ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΕΓΡΑΚΗΣ**

Η εν εξελίξει πανδημία έβαλε βίαια τις κοινωνίες μπροστά σε θεμελιώδη ερωτήματα. Σε πρώτο πλάνο αναδείχτηκε η σημασία του δημόσιου συστήματος υγείας και συνολικά η επαναδιαπραγμάτευση της νεοφιλελεύθερης θεοποίησης της αγοράς. Ωστόσο, τόσο η γέννηση όσο και η παγκόσμια εξάπλωση του ιού έφεραν στην επιφάνεια βαθύτερες αναζητήσεις για τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση και τις επιπτώσεις του σημερινού μοντέλου ανάπτυξης. Το παρόν κείμενο εισηγείται μια θέαση της πανδημίας μέσα από την οπτική του χώρου και παρουσιάζει τις χωρικές ρίζες της που συνδέονται με την περιβαλλοντική κρίση και την εκτεταμένη παγκόσμια αστικοποίηση. Υπό αυτό το πρίσμα, εισέρχεται στη σύγχρονη συζήτηση για τη «βιωσιμότητα» και την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή που γίνεται όλο και πιο έντονη τόσο στους κυρίαρχους κύκλους, όσο και στα ολοένα και ισχυρότερα κινήματα για την πόλη και το περιβάλλον.

A. Εισαγωγή

Είναι σπάνιες οι φορές που ένα «φαινόμενο» καθορίζει τόσο απόλυτα μια ολόκληρη χρονική περίοδο, όπως συμβαί-

νει με την πανδημία εδώ και ένα χρόνο. Ο κόσμος και οι ανθρώπινες ζωές ενώνονται και ταυτόχρονα χωρίζονται με τρόπο πρωτοφανή. Χωρίς να είναι ακόμα προβλέψιμη η διάρκεια και το βάθος των συντελούμενων μετασχηματισμών, αναμφισβήτητα, «η εποχή της πανδημίας» δημιουργεί έναν κόσμο αισθητά διαφοροποιημένο από πριν.

Υπό αυτό το πρίσμα, αναπροσαρμόζονται οι θεωρίες και τα ερευνητικά

* Αρχιτέκτονας- Πολεοδόμος

** Διδάκτορας Γεωγραφίας - Πολιτικής Οικολογίας

αντικείμενα, όπως και οι προσωπικές και συλλογικές αναζητήσεις και αποφάσεις. Και αντιστρόφως, το «θέμα» της πανδημίας είναι τόσο κολοσιαίο που ανοίγει αμέτρητα παράθυρα για να ιδωθούν διαφορετικές γωνίες εστίασης. Το κείμενο αυτό ένα τέτοιο παράθυρο επιχειρεί να ανοίξει, εισάγοντας τη χωρική διάσταση στο κέντρο μιας βαθύτερης διερεύνησης των αιτιών και επιπτώσεων της πανδημίας. Η θέαση της πανδημίας μέσα από την οπτική του χώρου επιλέγεται για δύο βασικούς λόγους.

Ο πρώτος είναι ότι *οι πανδημίες είναι κατεξοχήν χωρικά φαινόμενα*. Αυτό που μετατρέπει μια νόσο σε πανδημία είναι η εξέλιξή της στο χώρο, η γεωγραφική της συγκέντρωση και εξάπλωση. Η πανδημία του κορωνοϊού έχει χωρικές ρίζες και χωρικά άνισες επιπτώσεις.

Ο δεύτερος είναι πως η πανδημία λειτουργεί *ως ενοποιητικό στοιχείο για μια σύγχρονη κριτική προσέγγιση στα θέματα της πόλης και του περιβάλλοντος*. Συναρθρώνει δύο πλευρές που έχουν αποδειχθεί γόνιμες θεωρητικά και δυναμικές κινηματικά: από τη μια, τα ζητήματα της πόλης και δημόσιου χώρου, και τα κινήματα πόλης από την άλλη, τα ζητήματα της κλιματικής κατάρρευσης και τα περιβαλλοντικά κινήματα.

Η πανδημία διαμορφώνει δραματικά ένα πεδίο στο οποίο αυτά τα αιτήματα και κινήματα τίθενται στο επίκεντρο, συνδεδεμένα αναγκαστικά με τις ταξικές αντιθέσεις και τις φυλετικές και έμφυλες ανισότητες. Αυτή δεν είναι μια δήλωση βιαστικής ταύτισης όλων των αγώνων και υποκειμένων, αλλά μια ανώτερη πάλη γύρω από την ίδια τη ζωή, με τον τρόπο που ο Σάββας Μιχαήλ (Μιχαήλ, 2020: 13) την αναγνωρίζει ως τη «βασική μαρξική κατηγορία» από την οποία εκπορεύεται το ίδιο περιεχόμενο του κομμουνισμού.

B. Χωρικές ρίζες της πανδημίας

Γεωγραφίες της άνησης ανάπτυξης

Από τις πρώτες μέρες της πανδημίας, ένας μεγάλος όγκος κειμένων έχει πα-

ραχθεί εστιάζοντας σε ιδιαίτερες πλευρές της εκδήλωσης και εξάπλωσής της, όσο στις πολλαπλές επιπτώσεις της. Παρ' όλα αυτά, οι θεωρητικές συνεισφορές που προτείνουν μια συνεκτική και συνολική θεώρηση, είναι –προς το παρόν– σχετικά λίγες. Αν μελετηθούν δύο τέτοια έργα που κυκλοφορούν στα ελληνικά (Μηνακάκης, 2020ˆ Mackenzie, 2020) μπορούν να βγουν κάποια κοινά συμπεράσματα, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις και εστιασεις.

Μια πολύ συνοπτική περιγραφή θα ήταν εξής: Η περιβαλλοντική κρίση (αποψίλωση δασών, εκτεταμένη αστικοποίηση, εκτεταμένη βιομηχανική καλλιέργεια κ.ά.) συνδέεται άρρηκτα με τη μαζική επανεμφάνιση των επιδημιών σε παγκόσμια κλίμακα. Οι συνθήκες ζωής στα αστικά κέντρα του ολοένα και αυξανόμενου και μαζικά φτωχοποιημένου παγκόσμιου πληθυσμού σχετίζονται με τις θανατηφόρες επιπτώσεις των επιδημιών. Η νεοφιλελευθεροποίηση των πολιτικών υγείας και η κυριαρχία των μεγάλων φαρμακοβιομηχανιών οδηγούν στην ανεπαρκή πρόληψη και αντιμετώπιση των επιδημιών, καθώς και στην ελλιπή θωράκιση και προστασία της κοινωνίας και ειδικά των ασθενέστερων τμημάτων της.

Μόνο από εξαιρετικά επιδερμικές ή στοχευμένα παραπλανητικές ερμηνείες για τη σημερινή πανδημία, απουσιάζουν οι αναφορές σε δομικές λειτουργίες της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής οικονομίας. Όπως συνοψίζει ο Μάικ Ντέιβις (Mike Davis): «Η καταστροφή των δασών, είτε γίνεται από τις πολυεθνικές είτε από τον αγώνα επιβίωσης απελπισμένων αγρωτών, καταργεί το όριο μεταξύ των ανθρώπινων πληθυσμών και των απομονωμένων άγριων ιών που ενδημούν σε πτηνά, νυχτερίδες και θηλαστικά. Οι εργοστασιακές φάρμες και οι γιγάντιες μονάδες πάχυνσης λειτουργούν ως τεράστια εκκολλαπτήρια νέων ιών, ενώ οι αποκρουστικές συνθήκες υγιεινής στις παραγωγικές παράγουν στοιβαγμένους και ευάλωτους πληθυσμούς. Η

ανικανότητα του παγκόσμιου καπιταλισμού να δημιουργήσει θέσεις εργασίας στον αποκαλούμενο «αναπτυσσόμενο κόσμο» σημαίνει πως πάνω από ένα δισεκατομμύριο αυτοσυντηρούμενοι εργάτες (το «άτυπο προλεταριάτο») δεν έχουν την εργοδοτική σύνδεση με την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ή το εισόδημα για αγοράσει θεραπεία από τον ιδιωτικό τομέα και εξαρτάται από τα καταρρέοντα δημόσια νοσοκομεία, όπου αυτά υπάρχουν. Η μόνιμη βιο-προστασία από τις νέες επιδημίες, επομένως, απαιτεί πολλά περισσότερα από τα εμβόλια. Απαιτεί την καταστολή των «δομών ανάδυσης ασθενειών» μέσα από επαναστατικές μεταρρυθμίσεις στη γεωργία και τη ζωή στις πόλεις που καμία καπιταλιστική ή κρατικά καπιταλιστική χώρα θα ήταν πρόθυμη να αναλάβει» (Davis, 2020: 22).

Ο σύγχρονος κόσμος διαμορφώνεται με τρόπο που καθιστά την ανάδυση μολυσματικών ασθενειών ολοένα και συχνότερη και τις επιπτώσεις τους στον παγκόσμιο πληθυσμό ολοένα και πιο ανησυχητικές. Αυτή η πραγματικότητα, αν και σήμερα φαντάζει προφανής, έρχεται σε αντίθεση με τις αισιόδοξες διαβεβαιώσεις πολλών δυτικών επιστημόνων της δεκαετίας του '70 που διακή-

ρυτταν πως η ανθρωπότητα έχει αφήσει πλέον πίσω της την εποχή των μολυσματικών νόσων.

Το 1969, ο επικεφαλής για τη δημόσια υγεία της κυβέρνησης των ΗΠΑ Ουίλιαμ Στιούαρτ (William Stewart) δήλωνε πως «έχουμε αφήσει πίσω μας τα λοιμώδη νοσήματα» (στο Μηνακάκης, 2020: 33). Το 1972, ο νομπελίστας Μακφάρλαν Μπερνέτ (Macfarlane Burnet), ένας από τους κορυφαίους λοιμωξιολόγους στον κόσμο, έγραφε: «Η πιο πιθανή πρόβλεψη για το μέλλον των μολυσματικών ασθενειών είναι ότι θα είναι πολύ βαρετό» (στο Mackenzie, 2020: 60). Η διάχυτη αυτή πεποίθηση, ανεξάρτητα από το αν βασιζόταν στην εμπιστοσύνη στα επιστημονικά επιτεύγματα ή στην πολιτικά στρατευμένη στήριξη της αναδυόμενης «Νέας Τάξης Πραγμάτων», συνέβαλε στη σταδιακή μείωση της προσοχής και των πόρων που διατίθεντο για τις λοιμώξεις και τη δημόσια υγεία.

Οι δεκαετίες που ακολούθησαν απέδειξαν ακριβώς το αντίθετο. Οι μεταδοτικές νόσοι αυξήθηκαν και οι κοινωνίες έγιναν περισσότερο ευάλωτες και ανοχύρωτες, ενώ ο κίνδυνος για μια παγκόσμια πανδημία επισημαινόταν διαρκώς από ένα τεράστιο εύρος επιστημονικών ομάδων και ερευνών. Δεν ήταν όμως

η άγνοια ή οι λανθασμένες επιστημονικές εκτιμήσεις, που οδήγησαν στην υποτίμηση του κινδύνου. Κυρίως ήταν η βεβαιότητα των ισχυρών δυτικών χωρών πως οι θάνατοι από μολυσματικές ασθένειες, που είχαν πράγματι σχεδόν εξαλειφθεί στο έδαφός τους, θα περιορίζονταν στις φτωχές, τροπικές χώρες. Και γιατί σε αυτές; Γιατί σε αυτές είχαν ήδη αρχίσει να μεταφέρονται οι περισσότερες επιβλαβείς για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία οικονομικές δραστηριότητες.

Ο Άντριου Γόργκενσον (Andrew Jorgenson) περιγράφει την παραπάνω διαδικασία ως «οικολογικά άνιση ανταλλαγή» (Jorgenson, 2006). Οι αναπτυγμένες χώρες με υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης πόρων μεταφέρουν το περιβαλλοντικό κόστος στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, εντείνοντας την περιβαλλοντική τους υποβάθμιση. Στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες υποδέχονται κυρίως αγροτικές, κτηνοτροφικές, εξορυκτικές και παραγωγικές δραστηριότητες, τα προϊόντα των οποίων εξάγονται και καταναλώνονται στις περισσότερες αναπτυγμένες. Αυτές οι δραστηριότητες οργανώνονται από τοπικές ελίτ στις χώρες εξαγωγής σε συνεργασία με εταιρείες στις χώρες εισαγωγής, καθώς και από τον αυξανόμενο έλεγχο των πολυεθνικών επιχειρήσεων στην παγκόσμια αλυσίδα παραγωγής και διανομής προϊόντων. Σε έναν κόσμο που είναι όλο και πιο ενσωματωμένος στον παγκόσμιο καπιταλισμό, οι χώρες που είναι πλούσιες σε ρευστότητα, αλλά φτωχές σε φυσικούς πόρους αναζητούν όλο και περισσότερο χώρες και περιοχές που είναι «ανεκμετάλλευτες» και πλούσιες σε πόρους για να εξασφαλίσουν τις δικές τους ενεργειακές και διατροφικές ανάγκες. Ενώ οι παραδοσιακοί παίκτες (όπως η Βόρεια Αμερική και η Ευρώπη) παραμένουν οι κυρίαρχοι του παιχνιδιού, νέοι παίκτες όπως η Ινδία και η Κίνα θέλουν επίσης ένα κομμάτι της πίτας.

Η οικολογικά άνιση ανταλλαγή, τα τελευταία χρόνια, παίρνει συχνά τη

μορφή του εξορυκτισμού, δηλαδή ενός οικονομικού και αναπτυξιακού μοντέλου που προσανατολίζει την οικονομία μιας χώρας ή μιας περιοχής προς την εξόρυξη και την εξαγωγή πρώτων υλών ως το σχεδόν αποκλειστικό πεδίο οικονομικής δραστηριότητας. Κατά τον Ακόστα (Acosta, 2013: 62), ο εξορυκτισμός είναι ένας τρόπος συσσώρευσης ο συνδεδεμένος με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και κυρίως με την κατάκτηση και τον αποικισμό περιοχών πλούσιων σε πρώτες ύλες. Περιλαμβάνει εκείνες τις δραστηριότητες που αφαιρούν μεγάλες ποσότητες φυσικών πόρων που δεν υποβάλλονται σε τοπική επεξεργασία –ή επεξεργάζονται μόνο σε περιορισμένο βαθμό– και τελικά εξάγονται. Κατά τον ίδιο ο εξορυκτισμός δεν περιορίζεται στα ορυκτά ή το πετρέλαιο, αλλά έχει εφαρμογή και στη γεωργία, στη δασοκομία και την αλιεία. Η Σβάμπα (Svampa, 2015: 66) θεωρεί ότι ο εξορυκτισμός είναι κατανοητός τόσο ως στρατηγική συσσώρευσης όσο και ως αναπτυξιακή πολιτική, όχι μόνο με βάση την υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων, αλλά και με βάση «την επέκταση του κεφαλαίου προς πόρους –π.χ. ορυκτά– και περιοχές που προηγουμένως θεωρούνταν μη αποδοτικοί/ές». Ο Γκουντίνας (Gudynas, 2013: 21) προσθέτει την ενίσχυση αυτού του μοντέλου στον νεοφιλελευθερισμό, καθώς η υποχώρηση των κρατικών οικονομικών πολιτικών έναντι αυτών που καθορίζονται από τις –πολυεθνικές– ιδιωτικές επιχειρήσεις έδωσε την απαιτούμενη ελευθερία στις τελευταίες να κινηθούν επιθετικότερα και εντονότερα προς εξορύξεις κυρίως στον παγκόσμιο Νότο.

Χωρίς να υποτιμηθεί η σοβαρότητα της ίδιας της νόσου του Covid-19, αυτό που κάνει τη σημερινή συνθήκη πρωτοφανή δεν είναι τόσο η εμφάνισή της όσο η ικανότητά της να υπερβεί τα γεωγραφικά όρια στα οποία τα δυτικά κράτη ήλιπζαν πως θα περιορίζονται οι μολυσματικές ασθένειες. Οι κυβερνήσεις των ισχυρών χωρών έπεσαν θύματα αυτών που ο Ρομπ Γουάλας (Rob Wallace) απο-

καλεί απόλυτες γεωγραφίες (Wallace, 2020: 45). Μια σειρά από έρευνες, υποστηρίζει, αποτυπώνουν σε χάρτη τα σημεία της υπηλίου που είναι πιθανότερο να εμφανιστούν νέα παθογόνα μικρόβια. Όμως, η εστίαση σε αυτούς τους τόπους της εμφάνισης (ΝΑ Ασία, Λατινική Αμερική και Αφρική) λειτουργεί παραπλανητικά γιατί δεν αναγνωρίζει τις *σχεσιακές γεωγραφίες*, δηλαδή αυτές τις παγκόσμιες οικονομικές διαδικασίες που διαμορφώνουν τις επιδημίες. Ρίχνει την ευθύνη στις πολιτισμικές πρακτικές των αυτόχθονων πληθυσμών, ενώ τα κέντρα του παγκόσμιου καπιταλισμού όπως η Νέα Υόρκη, το Λονδίνο και το Χονγκ Κονγκ θα έπρεπε να αναγνωριστούν ως μερικά από τα χειρότερα επίκεντρα των ασθενειών.

Εδώ βρίσκεται η καρδιά των ριζοσπαστικών θεωριών για την ανθρώπινη γεωγραφία. Όπως σημειώνει ο Ρέι Χάντσον (Ray Hudson): «Ενώ η οικονομία μπορεί να κατανοηθεί ως καθαυτό βιολογικοί/χημικοί/φυσικοί μετασχηματισμοί, αυτοί διαμορφώνονται με συγκεκριμένους τρόπους από τις κοινωνικές σχέσεις και έτσι διαφέρουν εντός και μεταξύ των καπιταλιστικών ή άλλων κοινωνικών σχέσεων» (Hudson, 2005: 38). Δεν αρκεί να κατανοήσουμε ότι λοιμώδη νοσήματα θα παράγονται στη φύση και άρα ενδεχομένως να προκαλούνται πανδημίες. Χρειάζεται να φωτιστούν οι συγκεκριμένοι τρόποι που η σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη καπιταλιστική οικονομία αυξάνει το ρυθμό εμφάνισης ασθενειών και τον κίνδυνο μετατροπής τους σε επιδημίες ή πανδημίες.

Γεωγραφίες της άγριας ζωής των ζώων

Ο κορωνοϊός, επίσημη ονομασία SARS-CoV-2 που προκαλεί την ασθένεια Covid-19, προέρχεται από ζώα. Ανεξάρτητα από τις πολιτικές σκοπιμότητες μιας επικοινωνιακής διαμάχης μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας ως προς την πιθανότητα εργαστηριακής δημιουργίας του ιού, οι επιστημονικές έρευνες δείχνουν πως ο ιός μεταφέρθηκε από τις νυχτερίδες

στον άνθρωπο. Το όνομα αυτό δόθηκε διότι μοιάζει πολύ με τον SARS του 2003. Ένας μεγάλος αριθμός μελετών την τελευταία εικοσαετία είχε εντοπίσει κορωνοϊούς παρόμοιους με τον σημερινό. Ολόκληρες ερευνητικές ομάδες στη Γιουχάν είχαν προειδοποιήσει για ιούς που προέρχονται από τις νυχτερίδες, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που η επικεφαλής του τοπικού Ινστιτούτου Ιολογίας να πάρει το παρατσούκλι «γυναίκα νυχτερίδα».

Οι νυχτερίδες αποτελούν τη δεύτερη σε πληθυσμό ομάδα θηλαστικών και τον πιο πιθανό ξενιστή ασθενειών στον άνθρωπο (Olival et al, 2017). Μια σειρά από ιούς όπως ο SARS, ο MERS και ο έμπολα, προέρχονται από αυτές, παρ' ότι συνήθως είναι αβλαβείς για αυτές. Την ίδια στιγμή, αποτελούν το μόνο θηλαστικό που μπορεί να πετάξει και είναι ένα είδος απολύτως απαραίτητο για τη ζωή στη Γη. Χωρίς τις μεγάλες φρουτοφάγες νυχτερίδες της Ευρασίας, της Αφρικής και του Ειρηνικού, δεν θα υπήρχαν τροπικά δάση και πάρα πολλά άλλα είδη στο οικοσύστημα θα εξαφανίζονταν. Επομένως, η ανθρωπότητα ούτε θα μπορούσε, ούτε θα έπρεπε να θέλει να απαλλαγεί από τις νυχτερίδες. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο Άντριου Κάνινγκχαμ (Andrew Cunningham) από τη Ζωολογική Εταιρεία του Λονδίνου, «το πρόβλημα δεν είναι οι νυχτερίδες. Δεν προκαλούν αυτές την εμφάνιση ασθενειών. Οι άνθρωποι το κάνουν, αιχμαλωτίζοντας, κάνοντας εμπόριο και σφάζοντάς τις. Αυτό μπορεί ακόμη και να μολύνει άλλα ζώα, τα οποία, εάν μολυνθούν, θα μπορούσαν να μεταφέρουν και ακόμη και να πολλαπλασιάσουν τον ιό της νυχτερίδας, αυξάνοντας περαιτέρω των κίνδυνο» (στο Mackenzie, 2020: 134).

Συνεχίζοντας, για τις γεωγραφίες των νυχτερίδων αλλά κυρίως των ανθρώπων, η Σαχ (Sonia Shah) σημειώνει: «Όταν καταστρέφουμε τα δάση τους, υποχρεώνουμε τις νυχτερίδες να φωλιάσουν στα δέντρα των κήπων και των αγροκτημάτων μας. Από εκεί και πέρα, είναι εύκολο να φανταστούμε τη συνέ-

χεια: ένας άνθρωπος έρχεται σε επαφή με το σάλιο μιας νυχτερίδας τρώγοντας ένα φρούτο που έχει καλυφθεί με αυτό. Ή, στην προσπάθειά του να κυνηγήσει και να σκοτώσει την ενοχλητική επισκέπτρια, εκτίθεται σε μικρόβια που έχουν βρει καταφύγιο μέσα στους ιστούς της νυχτερίδας» (Σαχ, 2020).

Δεν είναι, φυσικά, μόνο οι νυχτερίδες που μπορούν να μεταφέρουν ιούς. Οι «ζωνοόσοι», δηλαδή ασθένειες που προέρχονται από ζώα, αποτελούν πάνω από το 60% των ασθενειών που εμφανίστηκαν τα τελευταία πενήντα χρόνια. Και πάνω από το 70% αυτών, προέρχονται από την άγρια πανίδα, από ζώα που ζουν στην άγρια φύση. Η εξήγηση είναι ξεκάθαρη: Μικρόβια, που βρίσκονται σε ζώα στην άγρια φύση, έρχονται συχνότερα σε επαφή με ανθρώπινους οικισμούς. Η εκτεταμένη αποψίλωση των δασών, η καταστροφή των οικοτόπων της άγριας ζωής με τη μετατροπή τους σε βιομηχανοποιημένα γεωργικά και τα νόμιμα ή παράνομα δίκτυα πώλησης ή εκμετάλλευσης άγριων ζώων καθιστούν ολοένα και πιο συχνό το φαινόμενο της «διάβασης του φραγμού των ειδών».

Η περίπτωση του κορωνοϊού είναι ενδεικτική, ανεξάρτητα από τα στοιχεία που θα μελετηθούν στο μέλλον και θα φωτίσουν ορισμένες, άγνωστες ακόμα, πτυχές. Στην επαρχία Χουμπέι, με πρωτεύουσα τη Γουχάν, ένα τεράστιο φράγμα που δημιούργησε τον μεγαλύτερο υδροηλεκτρικό σταθμό στον κόσμο, ολοκληρώθηκε το 2012, συνοδεύτηκε από μια μετακίνηση 1,5 εκατομμυρίων ανθρώπων και ανάγκασε μεγάλους πληθυσμούς νυχτερίδων να αναζητήσουν άλλο ενδιαίτημα (Μπνακάκης, 2020: 45).

Αυτή είναι η ιστορία και η γεωγραφία, όχι μόνο του κορωνοϊού, αλλά και του έμπολα, όταν στο Μελιαντού της Γουινέας το πυκνό δάσος μετατράπηκε σε καλλιεργήσιμη έκταση και νυχτερίδες που κατοικούσαν σε όσα δέντρα απέμειναν, μετέφεραν τον ιό στον μικρό Εμίλ Ουαμόνο. Παρόμοιες είναι οι διαδρομές των περισσότερων ζωο-

νόσων. Υπό μια έννοια, ίσως και η ανθρωπότητα να έχει σταθεί περισσότερο τυχερή παρά άτυχη, που η πανδημία έγινε από τη νόσο Covid-19 και όχι από κάποια άλλη με μεγαλύτερο ποσοστό θνησιμότητας, όπως ανησυχούν πολλοί επιστήμονες.

Η αποψίλωση των δασών αποτελεί μια κολοσσιαία διαδικασία περιβαλλοντικής καταστροφής που συνδέεται άρρηκτα με την ανάδυση λοιμωδών νοσημάτων και αποτελεί έναν από τους βασικούς παράγοντες της κλιματικής κατάρρευσης. Η WWF υπολογίζει πως στα τροπικά δάση, το 2019, μια έκταση ίση με 30 γήπεδα ποδοσφαίρου χανόταν κάθε ένα λεπτό¹. Ο βασικός παράγοντας της καταστροφής των δασών είναι η μετατροπή τους σε εκτάσεις για καλλιέργειες και κτηνοτροφικές δραστηριότητες.

Οι βιομηχανικές αγροκτηνοτροφικές δραστηριότητες συμβάλλουν καταστροφικά στη μετάδοση των ζωνοόσων, τόσο για την εδαφική τους υπερεπέκταση όσο και για τις συνθήκες υγιεινής και εκτροφής. Την ίδια στιγμή είναι μια από τις πλέον κερδοφόρες επιχειρηματικές δραστηριότητες, με την McKinsey να υπολογίζει το κέρδος των αγροτικών προϊόντων της Αφρικής, το 2030, σε 880 δισεκατομμύρια δολάρια (Wallace, 2016: 237). Η δουλειά του Γουάλας αποτελεί σημείο αναφοράς στην κατανόηση του ρόλου των μεγάλων αγροκτημάτων στην επιστροφή των θανατηφόρων πανδημιών και συνδυάζει την εξελικτική βιολογία με την οικονομική γεωγραφία και την πολιτική οικονομία της σύγχρονης υφαρπαγής γης.

Γεωγραφίες της «άγριας ζωής» των ανθρώπων

Οι ζωνοόσοι συνήθως εμφανίζονται στην άγρια φύση, όμως πανδημίες γίνονται στις πόλεις. Ένας ιός για να διατηρηθεί χρειάζεται διαρκώς νέους ξενιστές, πληθυσμούς μη ανοσοποι-

1. <https://www.worldwildlife.org/threats/deforestation-and-forest-degradation>

ημένους ώστε να συνεχίσει να ζει. Αν νοσήσει μόνο ένας μικρός αριθμός ανθρώπων σε κάποιες αραιοκατοικημένες περιοχές, τότε η χαμηλή ταχύτητα μετάδοσής του και οι σύγχρονες ιατρικές δυνατότητες μπορούν αρκετά πιο εύκολα να τον αδρανοποιήσουν. Αντίθετα, ένας ιός τόσο μεταδοτικός όσο ο κορωνοϊός, αν εισέλθει σε πόλεις εκατοντάδων χιλιάδων ή εκατομμυρίων ανθρώπων και μεταδοθεί μέσα από τα σύγχρονα παγκόσμια δίκτυα μετακινήσεων, γίνεται ανεξέλεγκτος. Αν και στην άγρια ζωή των ζώων παράγονται ιοί, τελικά είναι η «άγρια ζωή» των ανθρώπων στις σύγχρονες πόλεις που δημιουργεί τις πανδημίες και τις κάνει τόσο επικίνδυνες.

Η ιστορία των πανδημιών είναι συνδεδεμένη με την ιστορία των πόλεων. Μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, οι πόλεις, που άρχισαν να αναπτύσσονται ραγδαία με τη μετανάστευση του προλεταριάτου και τη συγκέντρωση των οικονομικών και διοικητικών δραστηριοτήτων, έγιναν συνώνυμες των κακών συνθηκών διαβίωσης και υγιεινής που οδηγούσαν σε διαρκή κύματα επιδημιών. Στα επίκεντρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ο πληθυσμός των πόλεων εκτινάχθηκε, με χρονολογία ορόσημο το 1851, όταν η Αγγλία έγινε η πρώτη χώρα στην ιστορία, στην οποία οι κάτοικοι των πόλεων ξεπέρασαν αυτούς της υπαίθρου (βλ. Benevolo, 1977). Η νοσηρότητα των πόλεων του 19ου αιώνα, αν και έπληττε κυρίως την εργατική τάξη, δεν άφηνε ανεπηρέαστη και την αστική, καθώς η χωρική γειτνίαση των «καλών» και των «κακών» γειτονιών επέτρεπε στις ασθένειες να ξεγλιστρούν. Μελέτες και μεταρρυθμίσεις με στόχο την αναβάθμιση των συνθηκών ζωής εκκινούν και ιδρύεται η «Εταιρία για τη βελτίωση των κατοικιών της εργατικής τάξης», το 1845. Στην ουσία, η πολεοδομία κάνει τα πρώτα της βήματα στην προσπάθεια περιορισμού των επιδημιών (Kalandides, 2020· Leontidou, 2020) και οι πρώτες πολεοδομικές παρεμβάσεις εκκινούν (Καρύδης, 2006).

Την ίδια περίοδο γεννιέται ο μαρξισμός. Και αποφασίζει να δει την εξα-

θλίωση κατάματα, ούτε με αποστροφή, ούτε με ρομαντισμό. Οι βιομηχανικές πόλεις είναι το εφιαλτικό παράγωγο της καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά μόνο αυτές μπορούν να γίνουν και το εφιαλτήριο του κινήματος ανατροπής της. Ένας από τους δύο πυλώνες πάνω στους οποίους οικοδομήθηκε το μαρξικό έργο είναι η μελέτη των συνθηκών διαβίωσης στις πόλεις, με εκκίνησή του το πρώτο έργο του Ένγκελς για την κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, στα 1844 (βλ. Ανδρίτσος, 2015). Η σταθερή παρακολούθηση της ζωής στα αστικά κέντρα είναι που έκανε τον Ένγκελς να επανεξετάσει τα ευρήματα του πρώτου του έργου και να διατυπώσει την ιστορική φράση: «Οι εστίες των λοιμωδών νόσων, οι πιο φριχτές σπηλιές και τρύπες όπου ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής κλείνει κάθε νύχτα τους εργάτες μας δεν εξαφανίζονται αλλά μόνο *αλλάζουν θέση*» (Ένγκελς, 2012: 110, τονισμός στο πρωτότυπο).

Στους σχεδόν δύο αιώνες που μεσολάβησαν από τότε, οι πόλεις και οι συνθήκες ζωής σε αυτές άλλαξαν αισθητά. Οι εξελίξεις στο σχεδιασμό και την κατασκευή των κατοικιών και των πόλεων, οι κατακτήσεις των λαϊκών αγώνων και η πρόοδος της ιατρικής βελτίωσαν τις συνθήκες ζωής στις πόλεις του αναπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου, έτσι που ασθένειες που τον χείμαζαν παλαιότερα να έχουν σχεδόν εξαλειφθεί. Όμως, φαίνεται πως πράγματι αυτές οι «φριχτές τρύπες» που καταδικάζεται η ζωή των φτωχών, όχι μόνο δεν εξαφανίστηκαν, αλλά *άλλαξαν θέση και αυξήθηκαν*. Μεταφέρθηκαν στις αναπτυσσόμενες χώρες ή εξοβελίστηκαν στον «τέταρτο κόσμο» εντός των παγκόσμιων μητροπόλεων. Σε αυτόν τον «πλανήτη των παραγκουπόλεων», κατά το περίφημο έργο του Ντέιβις (Davis, 2006), ο πληθυσμός των πόλεων πέρασε το 2007 για πρώτη φορά τον πληθυσμό της υπαίθρου.

Σύμφωνα με την τελευταία έκθεση του UN-Habitat (2020), το 56,2% του παγκόσμιου πληθυσμού ζει σήμερα σε

πόλεις και μέχρι το 2035 θα ξεπεράσει το 62,5%. Πρόκειται για πάνω από 4,3 δισεκατομμύρια ανθρώπους που αναμένεται να ξεπεράσουν τα πέντε μέχρι το 2030. Από τις αρχές του 21ου αιώνα, ο πληθυσμός των πόλεων αυξάνεται σχεδόν 2% κάθε πενταετία, με το μεγαλύτερο μέρος αυτής της αύξησης να γίνεται σε μεσαίου και χαμηλού εισοδήματος χώρες της Αφρικής και της Ασίας. Στις αναπτυσσόμενες και ήδη αστικοποιημένες χώρες, η έκταση που καταλαμβάνουν οι πόλεις αυξάνεται με πολύ μεγαλύτερο ρυθμό από τον πληθυσμό τους, με την πρώτη να αυξάνεται 1,8 φορές μεταξύ του 1990 και του 2015, ενώ ο δεύτερος μόνο 1,2 φορές το ίδιο διάστημα. Περίπου το 24% του παγκόσμιου πληθυσμού των πόλεων, ζούσε το 2018 σε παραγκουπόλεις (slums). Πρόκειται για πάνω από ένα δισεκατομμύριο ανθρώπους, εκ των οποίων πάνω από 360 εκατομμύρια στην ανατολική και νοτιοανατολική Ασία και 230 εκατομμύρια στην Υποσαχάρια Αφρική. Σήμερα, περίπου το 20% του παγκόσμιου πληθυσμού, ήτοι 1,6 δισεκατομμύρια άνθρωποι, ζουν σε συνθήκες κατοίκησης που θεωρούνται ανεπαρκείς, πολυπληθείς και ανασφαλείς.

Η ίδια έκθεση μελετά και τις επιπτώσεις του κορωνοϊού, αποδεικνύοντας ότι το τεράστιο ποσοστό κρουσμάτων (άνω του 90%) εντοπίζεται στις πόλεις. Από τις χώρες που μελετήθηκαν, εξάγεται το εξής συνταρακτικό συμπέρασμα. Μέχρι τον Ιούλιο του 2020, το ποσοστό των κρουσμάτων που εντοπίστηκαν στις πρωτεύουσες και τις τέσσερις μεγαλύτερες πόλεις των χωρών, ξεπερνά κατά πολύ το 50% και φτάνει μέχρι το 82% στις ΗΠΑ, το 87% στην Αγγλία, το 90% στην Ιταλία και το 94% στην Αργεντινή.

Η έρευνα αυτή δεν περιλαμβάνει την Ινδία, η οποία τη στιγμή ολοκλήρωσης του άρθρου (Νοέμβρης 2020), ήταν δεύτερη στον κόσμο σε συνολικό αριθμό κρουσμάτων –μετά τις ΗΠΑ– και τρίτη σε αριθμό νεκρών. Οι αριθμοί αυτοί θεωρείται ότι πέφτουν κατά πολύ έξω, καθώς δεν καταγράφονται επαρκώς οι πληθυσμοί που ζουν στις παραγκουπό-

λεις, όπως το Νταραβί της Βομβάης με πάνω από ένα εκατομμύριο κατοίκους. Έρευνα που έγινε σε τυχαία δείγματα τον Ιούλιο βρήκε αντισώματα του κορωνοϊού σε πάνω από το 50% των κατοίκων των παραγκουπόλεων σε αντίθεση με το 16% των υπόλοιπων κατοίκων της πόλης². «Δεν μπορείς να προστατεύσεις τον εαυτό σου από τον ιό, όταν μοιράζεσαι την ίδια τουαλέτα με 50 οικογένειες», μεταφέρει σε ρεπορτάζ της η Guardian³.

Τα παραπάνω νούμερα δεν δείχνουν μόνο την πληθυσμιακή συγκέντρωση, αλλά και τον τρόπο διάδοσης της πανδημίας, και –ενδεχομένως– θα είναι διαφορετικά όταν αυτή η κρίση θα ολοκληρωθεί. Στις περισσότερες χώρες, ο κορωνοϊός έφτασε μέσα από τα αεροδρόμια των μεγάλων πόλεων. Επεκτάθηκε μέσα στις πυκνοκατοικημένες γειτονιές τους και έπειτα άρχισε να διαδίδεται στις υπόλοιπες περιοχές. Σε πολλές περιπτώσεις, τα μέτρα περιορισμού εμπόδισαν για ένα διάστημα τη μετάδοση της πανδημίας σε άλλες πόλεις, κάτι που εν μέρει οδήγησε στην εξαιρετικά διαφοροποιημένη, χωρικά, διασπορά των κρουσμάτων (χαρακτηριστικό το παράδειγμα της διαφοράς βόρειας και νότιας Ιταλίας).

Αξίζει να επισημανθεί ότι η γεωγραφική διασπορά των κρουσμάτων είναι διαφορετική από αυτή των θανάτων και σχετίζεται με τη θνησιμότητα του ιού, την ευαλωτότητα των πληθυσμιακών ομάδων, τις μεθόδους καταγραφής και άλλα πεδία στα οποία δεν μπορεί να επεκταθεί το συγκεκριμένο κείμενο. Μια σειρά από έρευνες έχουν αναδείξει το χωρικά άνισο περιφερειακό αποτύπωμα της πανδημίας (Kapitsinis, 2020; Kanelleas et al. 2020). Όπως υποστηρίζει ο Νίκος Καπιτσίνης, στους παράγοντες που σχετίζονται με τη θνησιμότητα

2. <https://www.theguardian.com/world/2020/jul/29/half-of-mumbais-slum-residents-have-had-coronavirus-study>

3. <https://www.theguardian.com/global-development/2020/aug/03/we-have-abandoned-the-poor-slums-suffer-as-covid-19-exposes-indias-social-divide>

του Covid-19 στις χώρες της ΕΕ συγκαταλέγονται τα επίπεδα ατμοσφαιρικής ρύπανσης, το μέγεθος των εταιρειών, το μέγεθος νοικοκυριών, η ηλικιακή σύνθεση των πληθυσμών, ο ρόλος μιας περιοχής εντός εμπορικών δικτύων, η οικονομική δυναμική της και το ποσοστό αστικοποίησης.

Άλλωστε, η περιβαλλοντική κρίση δεν είναι κάτι μακρινό για την Ευρωπαϊκή Ένωση, παρά τη χωρικά άνιση επιβάρυνση του αναπτυσσόμενου κόσμου. Ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος εξέδωσε, το 2020, μια έκθεση για την κατάσταση της φύσης στην ΕΕ (EEA, 2020) που δείχνει εξαιρετικά αρνητικές τάσεις, κάτι που έκανε τον εκτελεστικό διευθυντή του να δηλώσει πως «η προσαρμογή της υγείας και ανθεκτικότητας της ευρωπαϊκής φύσης, καθώς και της ευημερίας των ανθρώπων, απαιτεί δομικές αλλαγές στον τρόπο που παράγουμε και καταναλώνουμε την τροφή, διαχειριζόμαστε και αξιοποιούμε τα δάση και χτίζουμε πόλεις»⁴. Παρόμοιες δηλώσεις εμφανίζονται παντού, όχι μόνο σε εκθέσεις αλλά και σε αποφάσεις των διεθνών οργανισμών, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κυβερνήσεών της. Ωστόσο, παρ' ότι πολύς λόγος παράγεται για τη βιωσιμότητα, η Γη φαίνεται να μοιάζει όλο και πιο αβίωτη.

Γ. Η ανισότητα των πολιτικών της βιωσιμότητας

Αν η πανδημία είναι το φαινόμενο που καθορίζει τον παρόντα χρόνο και χώρο του καπιταλισμού, τότε σχεδόν αυτόματα γεννάει ερωτήματα έτερα από «τον εαυτό της». Τι σηματοδοτεί η πανδημία για τον σύγχρονο καπιταλισμό και τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση; Γιατί οι νεοφιλελεύθερες περιβαλλοντικές και χωρικές πολιτικές όλων των προηγούμενων ετών, όχι μόνο δεν συνέβαλαν στην πρόληψη και αντιμετώπιση

της πανδημικής κρίσης, αλλά αντίθετα συνέβαλαν στην εξάπλωσή της. Τελικά, πώς αυτές οι ίδιες οι πολιτικές αντί για «συνοχή», «σταθερότητα» και «βιωσιμότητα», καταλήγουν να επιτείνουν την άνιση ανάπτυξη, τις επαναλαμβανόμενες περιβαλλοντικές κρίσεις και να διαμορφώνουν έναν όλο και λιγότερο βιώσιμο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό;

Μια διαλεκτική και σχεσιακή οπτική απορρίπτει την ιδέα της «φύσης» ως εξωτερικής και διαχωρισμένης από τον πολιτισμό, την οικονομία και την καθημερινή ζωή. Στο πλαίσιο του καπιταλισμού, το κεφάλαιο μετασχηματίζει τις περιβαλλοντικές συνθήκες της αναπαραγωγής του, αλλά το πράττει αυτό σε ένα πλαίσιο συνεπειών (ή κόστους, στο κυρίαρχο λεξιλόγιο) όπως είναι η κλιματική αλλαγή σήμερα. Παράλληλα, το πράττει στο φόντο αυτόνομων και ανεξάρτητων δυνάμεων που αναδιαμορφώνουν τις περιβαλλοντικές συνθήκες. Δεν υπάρχει, από αυτή τη σκοπιά, καμία πραγματικά φυσική καταστροφή. Η φύση, και στη συγκεκριμένη περίπτωση οι ιοί, μεταλλάσσονται διαρκώς. Αλλά οι περιστάσεις κάτω από τις οποίες μία μετάλλαξη γίνεται απειλητική για τη ζωή εξαρτώνται από ανθρώπινες ενέργειες και κυρίως από τη σχέση και αλληλεπίδραση των ανθρώπινων κοινωνιών με το φυσικό περιβάλλον.

Ενώ το κεφάλαιο μετασχηματίζει τις περιβαλλοντικές συνθήκες της αναπαραγωγής του, την ίδια στιγμή προσπαθεί συνεχώς να εξάγει κέρδος από μέρος ή και όλες τις βιοφυσικές διεργασίες, μια διαδικασία που έχει γίνει γνωστή ως εμπορευματοποίηση της φύσης. Ειδικά στην περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, η διαδικασία αυτή εντατικοποιήθηκε, μεγεθύνθηκε και θεσμοθετήθηκε. Ο Νοέλ Καστρί (Noel Castree), σε ένα κομβικό του άρθρο ήδη από το 2008, προσπάθησε να συστηματοποιήσει και να ενοποιήσει την προσέγγιση για τη «νεοφιλελεύθερη φύση» αποτυπώνοντας τις διαδικασίες που χαρακτηρίζουν τον τρόπο με τον οποίο ο νεοφιλελευθερισμός δομεί –ή αλληλεπιδρά με– το φυσικό περιβάλλον.

4. <https://www.eea.europa.eu/highlights/latest-evaluation-shows-europes-nature>

λον. Αναγνωρίζει λοιπόν τις εξής διαδικασίες (environmental fixes): α) ιδιωτικοποίηση, β) εμπορευματοποίηση, γ) απορύθμιση, δ) επαναρύθμιση, ε) χρήση μέτρων της αγοράς για τη διαχείριση των δημόσιων αγαθών/υπηρεσιών και στ) δόμηση μηχανισμών προκειμένου η «κοινωνία των πολιτών» να προσφέρει υπηρεσίες που το κράτος προσέφερε (Castree, 2008: 142-143).

Έτσι, ο νεοφιλελευθερισμός είναι ταυτόχρονα ένα «έργο» κοινωνικό, περιβαλλοντικό και παγκόσμιο. Από κοινωνική άποψη πρόκειται για (επανα-) διαπραγμάτευση των ορίων μεταξύ της αγοράς, του κράτους και της κοινωνίας, έτσι ώστε περισσότερες πτυχές της ζωής των ανθρώπων να διέπονται από μια οικονομική λογική. Από περιβαλλοντική άποψη, σημαίνει την ιδιωτικοποίηση και εμπορία όλο και περισσότερων πτυχών της βιοφυσικής πραγματικότητας, με το κράτος και τις ομάδες της κοινωνίας των πολιτών να το διευκολύνουν ή/και να ρυθμίζουν κάποιες από τις συνέπειές τους. Για την καπιταλιστική ιδεολογία που επικεντρώνεται στη βραχυπρόθεσμη μεγιστοποίηση του κέρδους, η φύση δεν αποτελεί παρά μια δεξαμενή από την οποία αποσπώνται πρώτες ύλες στην αρχή του οικονομικού κύκλου και πετιούνται ρύποι όλων των ειδών καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου. Έτσι, ο κύκλος του χρήματος ισοδυναμεί με έναν ιμάντα παραγωγής μη αναστρέψιμων μεταβολών στο φυσικό περιβάλλον, με κυρίαρχη την εκπομπή ατμοσφαιρικών ρύπων και την επακόλουθη κλιματική κρίση.

Πάνω σε αυτή τη βάση, παράγονται και οι πολιτικές «βιωσιμότητας». Στην κλιματική κρίση, αναπτύσσονται χιλιάδες σχέδια για «προσαρμογή», «μετριάσμο» και «ανθεκτικότητα» των πόλεων και των κοινωνιών απέναντι στην κρίση. Η κοινωνία καλείται να γίνει «εξυπνότερη» (βλ. smart cities) προκειμένου να αντιμετωπίσει ή, ορθότερα, να προσαρμοστεί στα περιβαλλοντικά προβλήματα που εμφανίζονται ως αδιαμεσολάβητα φυσικά φαινόμενα. Διαμορφώνεται ένα ποσοτικοποιημένο «πρασίνισμα»

(των πόλεων, για παράδειγμα) με αριθμούς και δείκτες. Αυτή η μετάφραση των κοινωνικοπεριβαλλοντικών ζητημάτων σε «έξυπνες» τεχνο-επιστημονικές τεχνολογίες παρακολούθησης σημαίνει ότι η επίτευξη στόχων βιωσιμότητας και αειφορίας ταυτίζεται με την απλή εγκατάσταση τεχνικών διαχειριστικών συστημάτων.

Μάλιστα, όταν ένας οποιοσδήποτε δείκτης δεν βελτιώνεται, αναπτύσσεται μια νέα έξυπνη τεχνολογία ή τεχνική διακυβέρνησης που υπόσχεται να αντισταθμίσει τις κοινωνικές απώλειες. Αλλά αυτή είναι μια επανειλημμένα ανεκπλήρωτη υπόσχεση. Η ιστορία των παγκόσμιων πολιτικών «βιωσιμότητας», από την έκθεση Μπρούτλαντ (Brutland Report) στα μέσα της δεκαετίας του 1980 που πρώτη έθεσε στον παγκόσμιο διάλογο τον όρο *βιωσιμότητα*, μέχρι τις πιο πρόσφατες, μάλλον αποτυχημένες, διασκέψεις για το κλίμα, αποδεικνύει τα παραπάνω. Γιατί, όπως υπενθυμίζει, η Μαρία Καϊκα (Maria Kaika) στην ερώτηση «Μπορούν οι έξυπνες φωλιές πουλιών να βελτιώσουν την ποιότητα του αέρα στο Άμστερνταμ;» η απάντηση είναι απλή: «Δεν μπορούν» (Kaika, 2017). Όπως δεν μπορεί καμιά τεχνολογία, εν κενώ, να κάνει τις πόλεις δίκαιες και βιώσιμες. Το κοινωνικο-περιβαλλοντικό χάος και η άνιση ανάπτυξη, που είναι σύμφυτα με τον ίδιο τον καπιταλισμό, δεν αντισταθμίζονται ή μετριάζονται με μια κοινωνική δέσμευση για τον οικολογικό εκσυγχρονισμό, την υπόσχεση δηλαδή για διαρκή τεχνολογική βελτίωση και παρακολούθηση. Αυτές οι διαδικασίες έχουν δοκιμαστεί και αποτύχει, ίσως και από τη γέννησή τους.

Σε πολλές περιπτώσεις, η αποτυχία (ενδεχομένως προδιαγεγραμμένη) ουσιαστικής βελτίωσης των πραγμάτων συνοδεύεται από μια ρητή ή άρρητη αποδοχή της ανημπόριας. Η περιβαλλοντική κρίση (όπως και η κρίση της τρέχουσας πανδημίας) είναι κάτι «πολύ μεγάλο, πέρα από τις δυνάμεις μας» για το οποίο τελικά δεν μπορούμε να κάνουμε κάτι. Η κρίση αποπολιτικοποιείται, μετουσιώνεται σε ένα «φυσικό

φαινόμενο» το οποίο δεν έχει αιτίες και υπαίτιους. Με αυτόν τον τρόπο, γίνεται ο αποδιοπομπαίος τράγος, στον οποίο φορτώνονται οι πολιτικές αδυναμίες, απροθυμίες δραστικών πολιτικών και ανεπάρκειες. Σε κάθε «καταστροφή» όπου ο εκάστοτε κρατικός μηχανισμός δεν ανταποκρίνεται σωστά, γίνεται λόγος για την κλιματική/περιβαλλοντική κρίση και τα «πρωτοφανή» γεγονότα που επιφέρει.

Όταν περνάει λίγος χρόνος από την καταστροφή, η νεοφιλελεύθερη θρησκεία επιστρέφει σε να μη συνέβη τίποτα και το «αόρατο χέρι» της αγοράς να συνεχίσει να επεκτείνεται. Οι νεοφιλελεύθερες ιδέες για τους πιο ένθερμους υποστηρικτές τους «μπορούν και πρέπει» να εφαρμοστούν σε όλο τον κόσμο και όχι μόνο «εδώ ή εκεί». Όπως υποστηρίζει η γεωγράφος Ντορέν Μάσεϋ (Doreen Massey), σήμερα: «(...) υφίσταται μόνο ένα δυνατό μοντέλο επιτυχημένης ανάπτυξης και οι κοινωνίες γίνονται αντικείμενο αξιολόγησης και φαντασιακής τοποθέτησης σε μια κλίμακα που μετρά την πρόδοό τους με βάση αυτό το μοντέλο. Πρόκειται για

μια τυπική περίπτωση όπου η ταυτόχρονη χωρική ετερογένεια (π.χ. ανάμεσα σε κοινωνίες) αναπαρίσταται ως χρονικά συμπτυγμένη σε μια απλή διαδοχή» (Massey, 2012:40).

Φυσικά, είναι απολύτως παράλογο να θεωρηθεί ότι η οικολογική και κοινωνική κρίση θα μπορέσει να καταστεί διαχειρίσιμη με τη βοήθεια απλών τεχνικών και οργανωτικών προσαρμογών. Οι προσπάθειες των ελίτ για μείωση της καταστροφής σε μια κρίση που απαιτεί μόνο «καλή», «συμμετοχική» και «οικολογική» διαχείριση αυξάνει την ανασφάλεια και, ειδικότερα, επιδεινώνει την καταστροφή που ήδη βιώνουν πολλοί και πολλές γιατί η κλιματική κρίση δεν θα λάβει σάρκα και οστά όταν ένα τσουνάμι πνίξει τη Νέα Υόρκη ή πλημμυρίσει το Λονδίνο. Η κλιματική κρίση βρίσκεται ήδη εδώ: στις άμπολλες περιοχές που δεν έχουν πρόσβαση στο νερό, στους κλιματικούς πρόσφυγες που λόγω ξηρασίας ψάχνουν νέες καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης, στους εργαζόμενους των εξορυκτικών βιομηχανιών που συνήθως πεθαίνουν από καρκίνο και στους χιλιάδες αόρατους των μεγαλουπόλεων

που βιώνουν την ενεργειακή φτώχεια. Τώρα πλέον, η κλιματική κρίση βρίσκεται και στα εκατομμύρια των ανθρώπων που θα έχουν χάσει τη ζωή τους μέχρι την αντιμετώπιση του κορωνοϊού. Δεν πρόκειται για μια «αποκάλυψη» που την αναμένουμε ανήμποροι να αντιδράσουμε, αλλά για μια συγκεκριμένη κοινωνικο-οικολογική συνθήκη που ο καπιταλισμός έχει δημιουργήσει ήδη από τη γέννησή του και σήμερα επιδεινώνεται και κορυφώνεται.

Δ. Οι αντικρουόμενοι χώροι και τα κοινωνικά κινήματα

Όπως σημειώνει ο Robbins (2004: 173) στην περιφήμη του «θέση για την περιβαλλοντική σύγκρουση», υπάρχουν δύο βασικές πτυχές που πρέπει να αναγνωρίζονται σε αυτό που ονομάζεται «συγκρουσιακή διαπραγμάτευση της φύσης». Η πρώτη αφορά την πολιτικοποίηση των περιβαλλοντικών προβλημάτων «όταν κρατικοί οργανισμοί ή ιδιωτικοί φορείς ελέγχουν και έχουν αποκλειστική πρόσβαση στα συλλογικά αγαθά (φυσικές πηγές) σε βάρος μέρους ή ολόκληρων των τοπικών κοινωνιών». Η δεύτερη αφορά την οικολογικοποίηση συγκρούσεων που προϋπάρχουν ως αποτέλεσμα «των αλλαγών στις πολιτικές για την ανάπτυξη ή την πρόσβαση στους πόρους». Παράλληλα, όπως υπενθυμίζουν οι Βαΐου και Χατζημικαήλης (2012:11) «ο χώρος δεν είναι έξω από την κοινωνία, κάτι που περιμένει να ανακαλυφθεί κάπου εκεί, αλλά παράγεται από την κοινωνία, εμπεριέχει τις και εμπεριέχεται στις κοινωνικές σχέσεις και γι' αυτό είναι βαθύτατα πολιτικός».

Ο χώρος –ως πολιτικός– διεκδικείται από τις κοινωνικές τάξεις με τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντά τους. Επίσης, είναι δεδομένη μια «χωροκοινωνική διαλεκτική: μια αμοιβαία διαμορφωτική σχέση μεταξύ χωρικότητας και κοινωνικότητας» (Soja, 2010). Συνεπώς, η χωρική σκέψη πρέπει να νοείται ως «ενοποιητική δύναμη» στα κοινωνικά

κινήματα και στον ευρύτερο προβληματισμό και την πολιτική μας παρέμβαση. Έτσι, ο ορισμός του τόπου ως αλληλοτομία κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών είναι κομβικός, καθώς ανοίγει ερωτήματα και αντικείμενα διερεύνησης για τη γεωγραφική σκέψη που έχουν να κάνουν με τα όρια, τις πολλαπλές ταυτότητες και τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Εισάγεται, συνεπώς, η αντίληψη για μια διαδικασία –ή ορθότερα πολλές και παράλληλες διαδικασίες– παραγωγής του χώρου σε ενεστώτα χρόνο. Οι τόποι δεν ταυτίζονται με συγκεκριμένες και μοναδικές κοινότητες αλλά από διαδικασίες διαφοροποίησης, συγκρούσεων και πολλαπλών ταυτοτήτων που συνδέονται με τον τόπο. Οι διαδικασίες αυτές έχουν διαστάσεις τοπικές, υπερτοπικές ως και παγκόσμιες τόσο ως αφετηρία όσο και ως αποτέλεσμα. Άρα, τα απόλυτα, υλικά όρια ενός τόπου θέτονται υπό αμφισβήτηση, χωρίς αυτή η θεώρηση να αποκλείει περιπτώσεις όπου συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες υπερασπίζονται οριοθετημένους χώρους και υλικά όρια.

Ως εκ τούτου, τα περιβαλλοντικά προβλήματα δεν μπορεί (και δεν γίνονται) αντιληπτά ως ζητήματα που επιδέχονται τεχνικές λύσεις από ειδήμονες, αλλά ως πολιτικά ζητήματα, που συνδέονται άρρηκτα με σχέσεις εξουσίας, ταξικές σχέσεις, έμφυλες διαστάσεις, καθώς και διεκδικήσεις και δικαιώματα περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων. Οι περιβαλλοντικές συγκρούσεις είναι αποτέλεσμα δύο αλληλεξαρτώμενων διαδικασιών του καπιταλισμού: αφενός της τάσης του να δημιουργεί καταστροφές και αφετέρου της δυνατότητάς του να αξιοποιεί τις καταστροφές αυτές για την περαιτέρω εμπορευματοποίηση και εκμετάλλευση των φυσικών πόρων.

Η αφετηρία συγκρότησης κοινωνικών κινήματων για το περιβάλλον είναι είτε ο αποκλεισμός ανθρώπων, κοινωνικών ομάδων και τάξεων από τα περιβαλλοντικά αγαθά, είτε η άνιση κατανομή του περιβαλλοντικού κόστους που προκύπτει από τις παραγωγικές δραστηριότητες. Οι άνθρωποι σε αυτές τις περιπτώσεις κινητοποιούνται συλλογι-

κά, συγκροτούν προσωρινές ή μόνιμες «κοινότητες» σε αστικές και αγροτικές περιοχές και διεκδικούν τα μέσα και τους όρους για την πρόσβαση στο περιβάλλον, τον έλεγχο των φυσικών πηγών, την ποιότητα ζωής και την κοινωνική τους αναπαραγωγή. Οι διαδικασίες και οι πρακτικές των κινήσεων είναι αυτές που δίνουν νόημα και φέρνουν στον δημόσιο λόγο τα βιώματα, τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις των ανθρώπων. Συνεπώς, τα περιβαλλοντικά κινήματα συγκροτούν μια πρακτική και έναν λόγο για την κοινωνική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη. Βρίσκονται δε στην καρδιά της αντιπαράθεσης με τον καπιταλισμό ακριβώς διότι αμφισβητούν την ανάπτυξη, τις επενδύσεις και την ιδεολογική «αφήγηση» του συστήματος. Φυσικά, από μόνα τους δύσκολα θα έφερναν κάποια ανατροπή· τα ίδια, όμως, θέτουν στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης πολύ σημαντικά διακυβεύματα.

Οι γνώσεις και οι μέθοδοι που αναπτύσσουν δεν εντάσσονται στις υπάρχουσες ατζέντες και συζητήσεις, οι οποίες κυριαρχούνται από το σχεδιασμό δεικτών ή τεχνολογιών διαχείρισης και παρακολούθησης για την επίτευξη των στόχων της αειφόρου ανάπτυξης. Αλλά αν αναζητούμε πραγματικές έξυπνες λύσεις και πραγματική κοινωνική καινοτομία, εδώ είναι: στις μεθόδους, τις πρακτικές και τις αφηγήσεις που δημιουργούν αυτά τα κινήματα και στους εναλλακτικούς τρόπους που καθιερώνουν για τη διαχείριση των κοινών. Σήμερα είναι μια ώριμη και κατάλληλη στιγμή για να δοθεί προσοχή στις κοινωνικοπεριβαλλοντικές καινοτομίες και μεθόδους που δεν προέρχονται από την κοινωνική συναίνεση αλλά από τις πρακτικές διαφωνίας. Από τις συγκρουσιακές πρακτικές διαπραγμάτευσης της φύσης, από τους αντικρουόμενους χώρους που παράγονται από αυτές τις πρακτικές.

Σε αντίθεση με τις μεθόδους και τις προσπάθειες οικοδόμησης συναίνεσης σε σχέδια «βιωσιμότητας», τα κοινωνικά κινήματα, μέσα από τις δικές τους πρακτικές και συγκρούσεις, διαμορφώνουν

έναν αντίλογο που θέτει στον πυρήνα της πολιτικής τις κοινωνικές ανάγκες. Αυτές οι περιπτώσεις και οι πρακτικές ενάντια στη συναίνεση, μπορούν, ως εκ τούτου, να λειτουργήσουν ως ζώντες δείκτες, ως προσανατολισμός για το τι πρέπει επειγόντως να αντιμετωπιστεί και πού. Δυνητικά, οι μέθοδοι και τα περιεχόμενά τους μπορούν να οδηγήσουν στη θέσπιση εναλλακτικών μέσων για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας κοινωνικοπεριβαλλοντικής κρίσης και ανισότητας. Αυτές οι αναδυόμενες φαντασίες ανθρώπων και περιβαλλόντων που είναι και εργάζονται από κοινού μπορούν να προσφέρουν πολύ πιο άμεσους και αποτελεσματικούς τρόπους αντιμετώπισης της πρόσβασης σε στέγαση, υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση, νερό και καθαρό αέρα σε αστικούς οικισμούς από οποιοδήποτε σύνολο δεικτών ή τεχνολογικών διαχειριστικών λύσεων.

Τα περιβαλλοντικά κινήματα βρίσκονται στην καρδιά της συζήτησης που ανοίγει η πανδημία, όσο και τα κινήματα πόλης και στέγης. Άλλωστε, η γεωγραφία της πανδημίας αποδεικνύει πρώτη τη σχέση μεταξύ του «χώρου» του περιβάλλοντος και του «χώρου» της πόλης. Οι αγώνες για το δικαίωμα στην πόλη, τον ανοιχτό και συμπεριληπτικό δημόσιο χώρο, την πρόσβαση σε αξιοπρεπή στέγη και συνθήκες υγιεινής διαμορφώνουν αιτήματα και πρακτικές που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή ενός συλλογικού πλαισίου διεκδικήσεων για την αντιμετώπιση της τρέχουσας και των μελλοντικών πανδημιών. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο πως οι συγκρούσεις των τελευταίων μηνών στην Ελλάδα αναδεικνύουν δύο ουσιαδώς διαφορετικές οπτικές για την απάντηση στην πανδημία.

Εν μέσω μιας υγειονομικής, περιβαλλοντικής κρίσης, υιοθετείται μια συνολικά μη βιώσιμη πολιτική, επιλέγονται δηλητήρια αντί για αντίδοτα. Η συνολική επίθεση στον δημόσιο χώρο, η ψήφιση αντιπεριβαλλοντικού νομοσχεδίου, οι απαγορεύσεις και η καταστολή, το συνεχόμενο περιβαλλοντικό έγκλημα της ΑΓΕΤ του Βόλου και αλλού, ακόμα και

οι αλλαγές στον πτωχευτικό νόμο που ενισχύει τη στεγαστική επισφάλεια, αναδεικνύουν μια ατζέντα που όχι μόνο είναι ενάντια στις κοινωνικές ανάγκες, αλλά έρχεται να ενισχύσει τις αιτίες που παρήγαγαν τη σημερινή πανδημία.

Αυτό που είναι φανερό, και μας το υπενθυμίζει η τρέχουσα πανδημία, είναι ότι η περιβαλλοντική/υγειονομική κρίση, όπως και η κάθε κρίση του καπιταλισμού, ανοίγεται ως ένα πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ κρατών, κεφαλαίων, τάξεων, κινημάτων, γύρω από επίδικα όπως: πόσα ακόμα καύσιμα θα εξορυχθούν και θα καούν, ποιος θα έχει το δικαίωμα να τα κάψει, πώς θα μοιραστεί το κόστος από τις ήδη αναπόφευκτες επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, πού θα μένει και με ποιες συνθήκες ο παγκόσμιος πληθυσμός, ποιος θα πληρώσει το κόστος μετάβασης σε μια παραγωγή χωρίς ορυκτά καύσιμα κ.ά. Οι αντιθέσεις αυτές διαπλέκονται με όλα τα άλλα πεδία της ταξικής πάλης και του κοινωνικού ανταγωνισμού, καθορίζονται από αυτά και τα καθορίζουν. Με άλλα λόγια, ο τρόπος με τον οποίο ο καπιταλισμός ιδιοποιείται και ταυτόχρονα καταστρέφει το περιβάλλον, όπως και το θέμα της ζωής των ανθρώπων στις πόλεις, δεν είναι δευτερεύοντα στην ταξική πάλη. Το οικολογικό ερώτημα είναι μάλλον το κεντρικό: η καπιταλιστική χρήση (και εκ νέου παραγωγή) του περιβάλλοντος σημαίνει δραματικές αλλαγές στους συνολικούς όρους ικανοποίησης των κοινωνικών αναγκών, την κυριολεκτική απογύμνωση της κοινωνικής πλειοψηφίας από βασικούς όρους και συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής της, αλλά και την ουσιαστική υπονόμευση των δυνατοτήτων διεκδίκησης ανατροπών και ενός διαμετρικά αντίθετου μέλλοντος, εφόσον θα έχουν πραγματοποιηθεί μη αναστρέψιμες αλλαγές, περιβαλλοντικές καταστροφές, υποβάθμιση, απαξίωση, αλλαγή προορισμών και χρήσεων γης.

Το κέντρο του αγώνα είναι η ανασχεση της περιβαλλοντικής/υγειονομικής κρίσης. Όχι, όμως, με κάθε κόστος και με κάθε τρόπο, αν αυτό το κόστος είναι

να το πληρώσουν οι φτωχοί, και αν αυτός ο τρόπος σημαίνει άλλες κοινωνικές ή περιβαλλοντικές καταστροφές, όπως «αναγκαστικά» προτείνει η αγορά εκδοχή της διαχείρισης της τρέχουσας οικολογικής κρίσης. Αντίθετα, απαιτείται συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης, πράγμα που συνεπάγεται τοποθέτηση πάνω σε συγκεκριμένες αντιθέσεις, και με αφετηρία τις ανάγκες αναπαραγωγής της φύσης και του εργαζόμενου πληθυσμού όπως ο ίδιος τις ορίζει – δύο κριτήρια στα οποία αναγκαστικά προσκρούει η καπιταλιστική συσσώρευση. Με μια τέτοια θέση, ξεφεύγουμε από την πεπατημένη του να ζητάμε απλά «λιγότερα». Ενώ σε πολλά ζητήματα υπάρχει και θέμα ποσότητας, το πολιτικό ζήτημα είναι, πράγματι, στο πώς, με ποιες στρατηγικές και ποιες κοινωνικές συμμαχίες, επιτυγχάνονται οι εκάστοτε μετασχηματισμοί.

Την ίδια στιγμή απαιτείται μια συνολική κριτική στην «ανάπτυξη» και την «βιωσιμότητα», έννοιες που τελικά αποπολιτικοποιούνται και χάνουν τα όποια θετικά χαρακτηριστικά τους στη σημερινή πραγματικότητα. Τόσο ιστορικά όσο και πολύ περισσότερο σήμερα, και οι δύο αυτές έννοιες προσκρούουν ταυτόχρονα σε ένα διπλό όριο, κοινωνικό και φυσικό. Από τη μια, η αντιστάθμιση της πτώσης του ποσοστού κέρδους από την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης και από τη μείωση των δαπανών αναπαραγωγής προσκρούει σε αντιστάσεις και άλλες κοινωνικο-οικονομικές «δεσμεύσεις». Από την άλλη, η αντιστάθμιση μέσω της αύξησης της ποσότητας των εμπορευμάτων καθιστά πιο σπάνιους ορισμένους πόρους και επιδεινώνει την καταστροφή του περιβάλλοντος γενικότερα, σε σημείο που απειλεί την σταθερότητα του ίδιου του συστήματος κοινωνικών σχέσεων. Το όποιο κόστος υποβάθμισης το πληρώνουν, βεβαίως, κατά κύριο λόγο οι πιο ευάλωτοι/ες, οι ανοχύρωτοι/ες στις ακραίες κλιματικές συνθήκες και –σήμερα– στην πανδημία.

Τα παραπάνω έχουν αναπόφευκτα χωρική διάσταση. Ο καπιταλισμός είναι

ο κατεξοχήν παραγωγός της γεωγραφικά και κοινωνικά άνισης ανάπτυξης. Και ίσως εδώ και τώρα είναι που ανανοηματοδοτείται μια διαχρονική έννοια της ριζοσπαστικής γεωγραφικής σκέψης, η χωρική και κοινωνική δικαιοσύνη. Η χωρική και κοινωνική δικαιοσύνη που σε πολλαπλές κλίμακες και σε διαφορετικούς χώρους (με τις ιδιαιτερότητές τους) έρχεται να απαντήσει στο ζήτημα των χωρικών και κοινωνικών ετεροτήτων και ανισοτήτων που έχουν να κάνουν με τις συγκρούσεις των κοινωνικών τάξεων και τη διεκδίκηση του χώρου, τους διαφορετικούς πόρους –φυσικούς και ανθρώπινου δυναμικού– του κάθε τόπου, τη διαφορετική ιστορία, τα διαφορετικά γεωφυσικά δεδομένα, τις διαφορετικές σχέσεις εξουσίας, τις διαφορετικές περιβαλλοντικές ανάγκες, τα διαφορετικά οικονομικά δεδομένα. Έχει να κάνει τελικά με τη διαφορετική κοινωνική παραγωγή του χώρου σε κάθε τόπο. Και τελικά δεν μπορεί παρά να νοείται ως η διεκδίκηση, και όχι η τελολογική διαμόρφωση, της συνύπαρξης αυτών.

Ε. Επίλογος:

Βιώσιμα και αβίωτα μέλλοντα

Στο κείμενο αυτό επιχειρήθηκε η ανάδειξη των χωρικών πτυχών της σημερινής πανδημίας, η σύνδεσή της με τις γεωγραφίες της κλιματικής κρίσης και της σύγχρονης αστικοποίησης και η ανάδειξη των συγκρούσεων και των κινημάτων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο τους. Αποτελεί μια πρωταρχική ερευνητική απόπειρα, που κυρίως ανοίγει οπτικές για περαιτέρω διερεύνηση, παρά περιγράφει πλήρως την εξαιρετικά πολύπλοκη τρωινή συνθήκη, ή εξάγει πρόωρα συμπεράσματα.

Η χωρικότητα της πανδημίας έχει μια ιδιαίτερη γεωγραφία σε πολλαπλές κλίμακες. Ξεκινά στην άγρια φύση που ραγδαία υποβαθμίζεται και αστικοποιείται. Μεταφέρεται σε παγκόσμια κλίμακα από τα σύγχρονα παγκόσμια δίκτυα. Στις πόλεις και τις γειτονιές τους

εκτινάσσεται. Και κατά τη διάρκεια των λοκντάουν, μάλιστα, τις αλλάζει, τις ερμώνει. Φτάνει στο σπίτι, αν υπάρχει, όποιο είναι, όπως είναι και ό,τι σημαίνει για τον καθένα και την καθεμία (βλ. Λαφαζάνη & Χατζημιχάλης, 2020). Στο σπίτι που για μεγάλα χρονικά διαστήματα έγινε το όριο του χώρου που μπορούμε να κινηθούμε. Το σπίτι που παρουσιάζεται ως το ασφαλές, υγιεινό, ιδιωτικό, σε αντίθεση με το επικίνδυνο, μιαιρό, μολυσμένο δημόσιο. Και εντέλει φτάνει στο άτομο, στο χώρο του ίδιου του σώματος που θα πρέπει να προστατευτεί από τη νόσο. Στο χώρο του προσώπου που θα φορέσει μάσκα, των χεριών που θα ακουμπήσουν κάτι μολυσμένο και των μέτρων απόστασης από τον διπλανό.

Αυτή η εναλλαγή χωρικής κλίμακας, από τον κόσμο στο άτομο, μεταφέρεται και στις πολιτικές ερμηνείες και «ευθύνες». Παρ' ότι και η πανδημία, όπως και η κλιματική αλλαγή (σε ένα βαθμό όπως και η οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας) έχει παγκόσμια αίτια, οι επιπτώσεις της είναι περιφερειακά και τοπικά άνισες, η διαχείριση και οι πολιτικές αντιμετώπισης είναι εθνικές, αλλά τελικά όλα μεταφέρονται στην «ατομική ευθύνη». Για την τήρηση των μέτρων και των αποστάσεων, για την ατομική δράση για την προστασία του περιβάλλοντος, ακόμα και για τις προσωπικές ευθύνες και «σπατάλες» για την οικονομική κρίση. Είμαστε όλοι και όλες, περίπου το ίδιο υπεύθυνοι/ες, είμαστε όλοι και όλες εξίσου ανήμποροι/ες.

Αυτή η πολλαπλότητα της κλίμακας, μπορεί να αντιστραφεί και από εργαλείο πολιτικής κυριαρχίας των «από πάνω», να γίνει μεθοδολογία διάρθρωσης αιτημάτων και πρακτικών των «από κάτω». Σε μια διαλεκτική που συνδέει τα δικαιώματα και τους αγώνες του κάθε ανθρώπου, με τις τοπικές αντιστάσεις και τις παγκόσμιες διεκδικήσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η ατομική και η συλλογική δράση και στάση αλληλοσυμπληρώνονται στη διεκδίκηση μιας καλύτερης ζωής. Στη διεκδίκηση ενός πραγματικά βιώσιμου μέλλοντος που θα ακολουθήσει το τρωινό, αβίωτο παρόν. **T**

b

- Ανδρίτσος, Θ.** (2015), «Από το Λονδίνο της Α' Διεθνούς και το βιομηχανικό Μάντσεστερ στις ρώσικες στέπες. Η μελέτη των συνθηκών διαβίωσης των "προλετάρων όλων των χωρών" ως θεμελιώδης πλευρά του μαρξισμού», *Ουτοπία*, 110.
- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ.** (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Νήσος.
- Benevolo, L. & Λαζαρίδης, Π.** (1977), *Βιομηχανική Επανάσταση: Βιομηχανική Πόλη*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη.
- Engels, F.** (1974), *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, μτφ. Δ. Αποστόλου, Αθήνα: Μπάυρον.
- Ένγκελς, Φ.** (2012), *Για το ζήτημα της κατοικίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Καρύδης, Δ.** (2006), *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Αθήνα, Παπασωτηρίου.
- Kanelleas, A., Psarologos, D., Voulgaris, D., Gourzis, K., & Gialis, S.** (2020), «Το σκληρό άνοισο περιφερειακό αποτύπωμα της πανδημίας: Μια αποτίμηση με βάση το «COVID-19_Regional_Labour» web GIS για τον Μεσογειακό Ευρωπαϊκό Νότο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, σελ. 29-39.
- Λαφαζάνη, Ο. & Χατζημιχάλης, Κ.** (2020), «Οι άνοισοι χώροι της πανδημίας», *Τοπικά 10' – Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*, σελ. 445-450, Αθήνα: Νήσος.
- Leontidou, L.** (2020), «Πολεοδομία και πανδημία στη συμπαγή πόλη της Μεσογείου: Ανθρωπογεωγραφικές παράπλευρες απώλειες του Covid-19». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, σελ. 11-27.
- Mackenzie, D.** (2020), *Covid-10- Η πανδημία που δεν έπρεπε να έχει συμβεί και πώς θα σταματήσουμε την επόμενη*, μτφ. Χ. Βόντα, Αθήνα: Πεδίο.
- Μηνακάκης, Β.** (2020), *Μετά την Πανδημία Covid-19*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Μιχαήλ, Σ.** (2020), *Πανδημία και κρίση: Η τέλεια καταιγίδα*, Αθήνα: Νέα Προοπτική.
- Shah, S.** (2020), «Από που προέρχονται οι κορωνοϊοί;», *Αυγή*, 23 Μαρτίου, (διαθέσιμο στο https://www.avgi.gr/entheta/monde-diplomatique/346571_απο-poy-erhontai-oi-koronoioi).
- Acosta, A.** (2013), «Extractivism and Neextractivism: Two Sides of the Same Curse», στο Lang, M., & Mokrani, D. (eds.) *Beyond Development. Alternative Visions from Latin America*, Amsterdam & Quito: Transnational Institute/Rosa Luxemburg Foundation, pp. 61 – 86.
- Castree, N.** (2008), «Neoliberalising nature: the logics of deregulation and reregulation», *Environment and Planning A*, 40, pp. 131 - 152.
- Davis, M.** (2006), *Planet of Slums*, London & New York: Verso.
- Davis, M.** (2020), *The Monster Enters- Covid-19, Avian Flu and the Plagues of Capitalism*, New York & London: OR Books.
- European Environment Agency** (2020), *State of the nature in the EU- Results from reporting under the nature directives 2013-2018*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gudynas, E.** (2015), *Extractivismos. Ecología, economía y política de un modo de entender el desarrollo y la Naturaleza*. Cochabamba: CEDIB/CLAES.
- Hudson, R.** (2005), *Economic Geographies- Circuits, Flows and Spaces*, London, California, New Delhi: SAGE Publications.
- Jorgenson, A.** (2006), «Unequal Ecological Exchange and Environmental Degradation: A Theoretical Proposition and Cross-National Study of Deforestation, 1990–2000», *Rural Sociology*. 71(4), pp. 685-712.
- Kaika M.** (2017), «“Don't call me resilient again!": The New Urban Agenda as immunology... or... what happens when communities refuse to be vaccinated with “smart cities” and indicators». *Environment and Urbanization*. 29(1), pp. 89-102.
- Kalandides, A.** (2020), «The epidemics behind urban planning.» *Institute of Place Management Blog*, 25 Μαρτίου (διαθέσιμο στο: <http://blog.placemanagement.org/2020/03/25/the-epidemics-behind-urban-planning1/>).
- Kapitsinis, N.** (2020), «The underlying factors of the COVID-19 spatially uneven spread. Initial evidence from regions in nine EU countries». *Regional Science Policy & Practice*, Online Version (διαθέσιμο στο: <https://rsaiconnect.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/rsp3.12340>).
- Massey, D.** (2012), «Radical Spatiality and the question of democracy». Στο Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο *Αναγόρευση της Doreen Massey σε Επίτιμη Διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας*, σ. 27 - 45. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Olival, K., Hosseini, P., Zambrana-Torrel, C. et al.** (2017), «Host and viral traits predict zoonotic spillover from mammals». *Nature* 546, 646–650
- Robbins, P.** (2004), *Political Ecology: A Critical Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Soja, E. W.** (2010), *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Svampa, M.** (2015), «Commodities Consensus: Neextractivism and Enclosure of the Commons in Latin America», *South Atlantic Quarterly*, 114(1), pp. 65 - 82.
- UN-Habitat** (2020), *World Cities Report 2020*, Nairobi, UN- Habitat.
- Wallace, R.** (2020), *Dead Epidemiologists- On the origins of Covid-19*, New York: Monthly Review Press.
- Wallace, R.** (2016), *Big Farms Make Big Flu*, New York: Monthly Review Press.